

Demografski trendovi u Europi

Europa se tijekom posljednjih desetljeća suočila s ozbiljnim demografskim problemima, a njezin veći dio doživljava demografsku recesiju. Ta činjenica znatno utječe na europsku ekonomsku i socijalnu situaciju, pa se stoga o demografskim problemima živo raspravlja u europskim stručnim i političkim krugovima. Isto tako, europske vlade i nadnacionalne organizacije nastoje formulirati razvojne programe koji će dovesti do poboljšanja u demografskim trendovima. S tim je ciljem 7. i 8. travnja o. g. u Vijeću Europe u Strasbourgu održana Europska demografska konferencija 2005. na kojoj se raspravljalo o bitnim aspektima kretanja stanovništva: starenju, migracijama, procesima u obitelji te kretanju fertiliteta i mortaliteta. Na konferenciji je bilo zanimljivih referata i rasprava, a sudionicima su stavljene na raspolaganje brojne i kvalitetne publikacije koje sadrže detaljne podatke o europskim demografskim trendovima¹. U ovom ćemo prilogu našim čitateljima, oslanjajući se na demografske publikacije Vijeća Europe, predočiti europsku demografsku situaciju i demografske trendove.

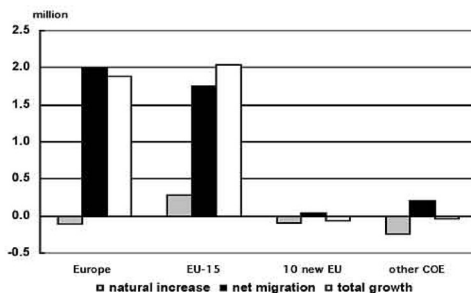
KRETANJE BROJA STANOVNIKA EUROPE

U svijetu se tijekom 20. stoljeća broj stanovnika povećao od 1,6 na 6,1 milijardu, što je impozantan demografski rast.² U prvim godinama 21. stoljeća svjetsko se stanovništvo povećalo za novih 200 milijuna, pa danas na našem planetu živi oko 6,3 milijarde ljudi. Što se tiče budućih demografskih kretanja, prema srednjoj projekciji Ujedinjenih naroda, 2050. godine na našem

će planetu biti oko 8,9 milijardi stanovnika. Međutim, oni će pretežno nastanjivati Aziju, Afriku i Latinsku Ameriku, dakle nerazvijene dijelove svijeta, a znatno će ih manje biti u Europi i Sjevernoj Americi.

Godine 2004. Europa je, uključujući Rusku federaciju, imala 815 milijuna stanovnika. Udio europskog u svjetskom stanovništvu tijekom 20. stoljeća smanjio se od 25% na 12%, a opadanje udjela europskog u svjetskom stanovništvu nastavit će se i u narednom razdoblju. Danas 56% europskog stanovništva živi u Europskoj uniji, 43% nastanjuje članice Vijeća Europe izvan Europske unije, uključujući Rusku federaciju, dok ih samo 1% živi u Bjelorusiji, jedinjoj europskoj zemlji koja još uvijek nije članica Vijeća Europe.

Grafikon 1.
Kretanje broja stanovnika Europe prema područjima 2003. godine (Europa, EU 15, 10 novih članica EU, ostale zemlje)

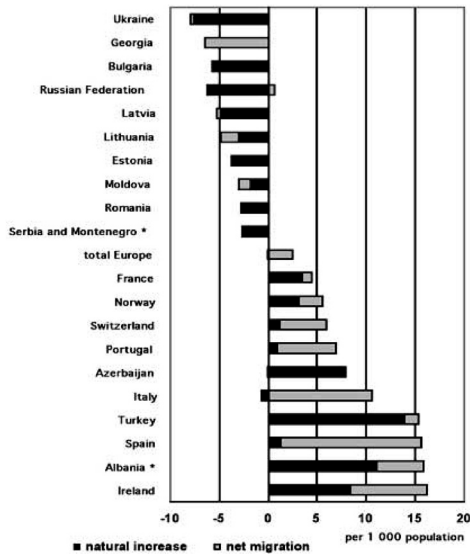
Objašnjenje: bijeli stupac označava prirodni rast, crni migracijsku bilancu, a svijetli ukupni rast (pad) broja stanovnika.

¹ O samoj konferenciji i njezinu tijeku više u informaciji objavljenoj u ovom broju časopisa.

² Podsjetimo da je 1987. godine, za vrijeme Univerzijade u Zagrebu, rođen petmilijarditi stanovnik Zemlje i da je ta čast simbolički pripala jednom zagrebačkom novorođenom dječaćiću!

O tome da je u Europi znatno uznapredovala demografska recesija svjedoči podatak prema kojem su europske zemlje 2003. godine zabilježile prirodni pad stanovnika (rođeni minus umrli) od 63 tisuće. Međutim, Europa je u 2003. godini primila 2 milijuna imigranata iz izvaneuropskih zemalja, pa je zahvaljujući njima zabilježen ukupan porast od oko 1,9 milijuna stanovnika. Najveći priliv imigranata iz drugih zemalja zabilježen je u razvijenim zapadnoeuropskim zemljama, dok su postsocijalističke, tranzicijske zemlje uglavnom imale negativan migracijski saldo, dakle više iseljenih nego useljenih stanovnika. O udjelu prirodnog priraštaja i imigracije u kretanju stanovništva u dvije polarne skupine (s najvećim i najmanjim porastom broja stanovnika) od po deset europskih zemalja govori sljedeći grafikon.

Grafikon 2.
Deset europskih zemalja s najvećim porastom i deset zemalja s najvećim padom broja stanovnika u 2003. godini

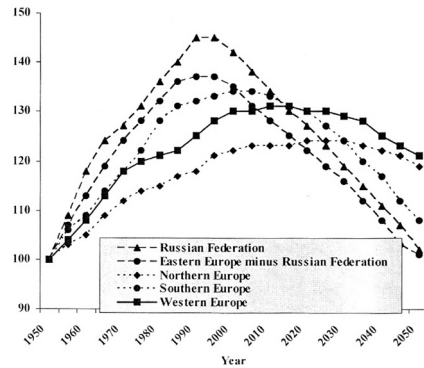
*Procjena

*Tamni dio stupca je prirodni priraštaj, a svijetli udio migracija u kretanju broja stanovnika.

Prognoze o kretanju europskog stanovništva u 21. stoljeću dosta su nepovoljne. U sljedećem grafikonu vidimo da će, prema umjerenim proračunima stručnjaka Ujedinjenih naroda, u svih pet europskih regija doći do opadanja broja stanovnika i da će demografska recesija biti najveća u Ruskoj federaciji te u istočnoj i južnoj Europi. S druge strane, sjeverna i zapadna Europa imat će povoljniju demografsku situaciju.

Što se tiče Hrvatske, prema podacima Vijeća Europe u 2002. godini naša je zemlja zadržala broj stanovnika na istoj razini, a negativan prirodni rast (-0,2), kompenziran je doseljavanjem stanovnika (+0,2) iz susjednih nam država..

Grafikon 3.
Kretanje broja stanovnika u glavnim europskim regijama 1950.-2050. (indeks 1950.=100)

Prema jednoj krajnje nepovoljnoj projekciji (Demeny, 2003.), za koju je teško povjerovati da će se ostvariti, Europa bi 2100. godine mogla imati 167 milijuna stanovnika, ali pod pretpostavkom da se održe sadašnje stope fertiliteta i mortaliteta te da ne bude imigracije stanovnika s drugih kontinenata.

U objašnjavanju uzroka demografskih trendova stručnjaci najveću pozornost posvećuju starenju stanovništva, procesima formiranja i disolucije obitelji te kretanju

fertiliteta i mortaliteta. Tim ćemo redosljedom na stranicama koje slijede prezentirati osnovne demografske pokazatelje za Europu kao cjelinu te neke europske zemlje.

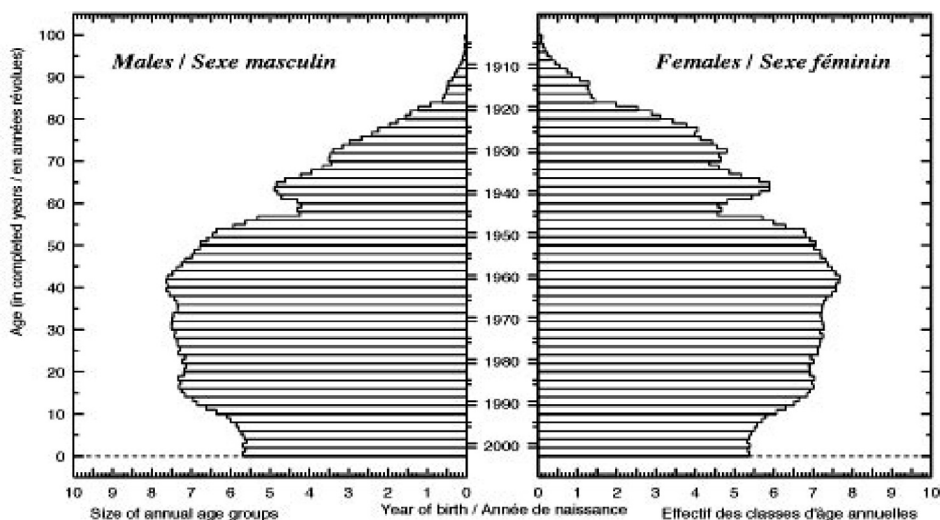
STARENJE STANOVNIŠTVA

Na starenje stanovništva utječu dva osnovna uzroka. S jedne strane, u strukturi stanovništva zbog smanjenog nataliteta sve je manji broj mladih (tzv. dejuvenilizacija ili "starenje odozdo"), a, s druge strane, na djelu je povećanje udjela starijih stanovnika

(tzv. posijedenje ili "starenje odozgo"). Europsko je stanovništvo najstarije u svijetu. O tome svjedoči podatak o tzv. medijalnoj starosti, odnosno o dobi skupine koja je u strukturi stanovništva najbrojnija. Medijalna je dob u Europi početkom 21. stoljeća iznosila 37,7 godina, a u cijelom svijetu 26,4 godina. Usporedbe radi, Sjeverna je Amerika imala medijalnu dob 35,4 godine, a najmlađa je bila Afrika s 18,3 godine medijalne dobi stanovnika. U grafikonu koji slijedi prikazana je prosječna doba struktura europskog stanovništva

Grafikon 4.

Dobna piramida europskog stanovništva u siječnju 2003. godine prema uzorku od 1 000 za oba spola

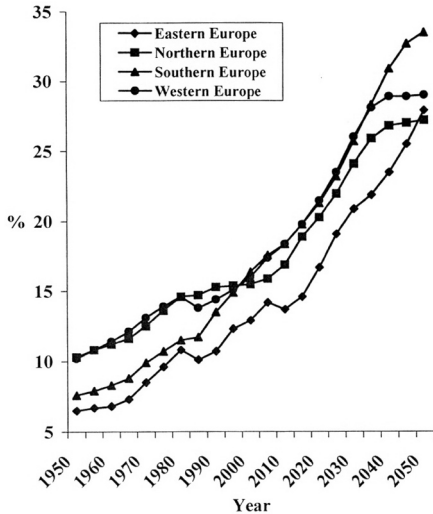

Starenje podrazumijeva porast udjela starijih dobnih skupina u ukupnom broju stanovnika. Budući da se danas 65 godina uobičajeno smatra granicom starosti (najčešće je to zakonom propisana dob odlaska u mirovinu), pažnju privlači podatak da se u Europi tijekom posljednjih 50 godina broj ljudi u dobi iznad 65 godina udvostručio (u apsolutnim brojkama povećao se od 46 na 112 milijuna), a njihov udio u ukupnom stanovništvu porastao od 8% na 14%. U zapadnoj je Europi 2001. godine najveći

udjel stanovnika iznad 65 godina imala Italija (18%), a najmanji Irska (14%). U Hrvatskoj je, prema podacima Vijeća Europe, početkom 2004. godine u dobnj skupini iznad 65 godina bilo 16,3% stanovnika.

Prema srednjim projekcijama Ujedinjenih naroda za 2050. godinu u južnoeuropskim zemljama udio osoba starijih od 65 godina dosegnut će 35% ukupnog stanovništva, a u ostalim dijelovima Europe bit će 28-29%.

Grafikon 5.
Ostvareni i projektirani udjel osoba starih 65 i više godina u glavnim europskim regijama u razdoblju 1950.-2050. godine

Demografiji veliku pozornost poklanjaju porastu broja "najstarijih osoba", tj. onih s 80 i više godina. Ta skupina čini oko 15% europske populacije iznad 60 godina, ali je u nekim zemljama, kao što je Švicarska, Danska, Norveška i Švedska, u njoj više od 20% svih stanovnika iznad 60 godina. Prognoze govore da će se u Europi broj osoba s 80 i više godina od sadašnjih 21 milijun u 2050. godini povećati na 60 milijuna.

Dobar indikator starenja europskog stanovništva jest prosječno očekivano trajanje života, koje se osjetno povećalo tijekom 20. stoljeća. U tom je pogledu znakovit primjer Švedske u kojoj se prosječan životni vijek tijekom 20. stoljeća produžio za punih 28 godina (Avramov, Maskova, 2001.). Spomenimo i podatak za zapadnu Europu u kojoj se između 1960. i 1990. godine životni vijek povećao za 7 godina ili godišnje za 2,7

mjeseci (Prinz, 1997.). Prema posljednjim raspoloživim podacima (za 2002. odnosno 2003. godinu) prosječno očekivano trajanje života nakon godinu dana od rođenja u zapadnoeuropskim zemljama kretalo se za muškarce između 75 i 77 godina, a za žene između 80 i 82 godine. Najduže su muškarci živjeli na Islandu (78,2), Liechtensteinu (77,9), Švedskoj (77,3) i Švicarskoj (77,3), a žene u Španjolskoj (82,9), Švicarskoj (82,4), Francuskoj (82,3) i Italiji (82,2). S druge strane, u Europi je najmanje očekivano trajanje života 2003. godine imala Ruska federacija (58,6 godina za muškarce i 71,9 godina za žene).

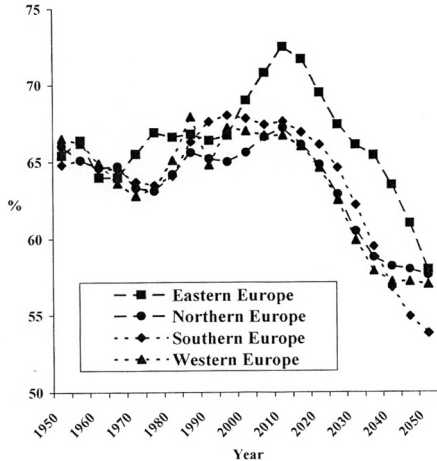
U Hrvatskoj je prosječno očekivano trajanje života nakon prve godine u 2000. godini za muškarce iznosilo 70,1, a za žene 77,3 godine, što je u prosjeku oko 74 godine. Budući da je taj pokazatelj u 1980. godini bio oko 71 godinu, znači da se prosječni vijek u nas tijekom posljednjih dvadeset godina 20. stoljeća povećao za tri godine.

Za socijalnu i ekonomsku politiku bitno je povećanje broja starih ljudi, budući da ono utječe na pogoršanje koeficijenta ovisnosti (*dependency ratio*), tj. odnos radnog i uzdržavanog kontingenta stanovnika. Naime, prisutan je trend da sve manji broj stanovnika iz aktivnog kontingenta uzdržava sve veći broj starih ljudi i djece koji su izvan radne aktivnosti.³ Treba podsjetiti da je u Europi radni kontingent tijekom 20. stoljeća rastao ili se po udjelu u ukupnom stanovništvu održavao otprilike na istoj razini. Međutim, demografska predviđanja za Europu u narednom razdoblju govore da će broj stanovnika u radnoj dobi u 21. stoljeću znatnije opadati, posebno nakon 2010. godine kada će u stariji, uzdržavani kontingent početi pristizati brojne poslijeratne "baby boom" generacije. (grafikon 6.)

³ Uostalom, to je glavni uzrok krize mirovinskih sustava u gotovo svim europskim zemljama.

Grafikon 6.

Dosadašnje i buduće kretanje udjela radnog kontingenta stanovnika (15 – 64 godine) u Europi u razdoblju 1950.-2050. godine

Čini se da će drastično smanjenje radnog kontingenta u europskim zemljama na dnevni red staviti pitanje promjene dobne granice i formule umirovljenja i, općenito uzevši, pitanje definicije starosti.

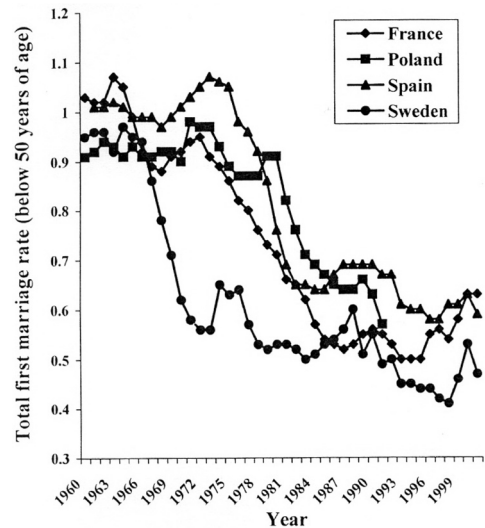
FORMIRANJE I DISOLUCIJA OBITELJI

Na demografska kretanja u velikoj mjeri utječu procesi formiranja i disolucije obitelji. Demografi upozoravaju da je u Europi u posljednjim desetljećima došlo do osjetnog pada stopa nupcijaliteta (sklapanja braka), na jednoj, te povećanja stopa divorcijaliteta (razvoda braka), na drugoj strani. Također je povećana dob partnera prilikom prvog sklapanja braka, kao i dob žena kod prvog rađanja djeteta. Da bismo ilustrirali trendove koji su vezani uz sklapanje braka, čini nam se korisnim upozoriti na stopu nupcijaliteta, koja se odnosi na sklapanje prvog braka za žene do 50 godina (*total first marriage rate below age 50*). Podsjetimo da je ta stopa "prve bračnosti" 1960. godine u Europi bila oko 0,95, što znači da je 95%

žena do 50-te godine prvi put stupilo u brak. Međutim, 2002. godine ta je stopa za cijelu Europu iznosila 0,62, što znači da je do navršanih 50 godina prvi put u brak stupilo manje od dvije trećine žena. Najniže stope nupcijaliteta žena do 50 godina zabilježene su u Gruziji (0,28), Sloveniji (0,43) i Mađarskoj (0,47), a najveće u Turskoj (0,85), Rumunjskoj (0,69) i Danskoj (0,69). Za nas je zanimljivo da je Hrvatska 2003. godine imala stopu stupanja u brak žena do 50 godina od 0,68, što je relativno povoljan pokazatelj u odnosu na druge europske zemlje. Na grafikonu koji slijedi prikazane su stope nupcijaliteta žena do 50 godina u četiri karakteristične europske zemlje: Francuskoj, Poljskoj, Španjolskoj i Švedskoj.

Grafikon 7.

Stopa nupcijaliteta žena do 50 godina u četiri europske zemlje u razdoblju 1960.-1999. g.

Sudeći na temelju ovih, kao i nekih drugih pokazatelja, brak kao zajednica muškaraca i žena na sve je manjoj cijeni u većem dijelu Europe. Drugim riječima, brak sve češće zamjenjuje kohabitacija partnera ili pak odnos kojeg bi se moglo nazvati "ži-

vjeti odvojeno, a zaajedno” (*Living-Apart-Together*). Kohabitacija je dosta česta prije braka, ali isto tako i nakon razvoda ili pak za vrijeme udovištva. U pogledu zastupljenosti kohabitacije postoje znatne razlike među pojedinim europskim zemljama. U skandinavskim zemljama kohabitacija prije braka neka je vrsta narodnog običaja, pa se stoga ovdje više od polovine djece rađa izvan braka. U Francuskoj i Nizozemskoj kohabitacija je u porastu, a još je neznatna u južnoeuropskim zemljama kao i u nekim regijama Velike Britanije (Škotska i Wales) te Belgije (Flandrija). Nemamo podataka o broju kohabitacija u Hrvatskoj, ali se, na osnovi parcijalnih uvida, može pretpostaviti da su kohabitacije u nas dosta česte, osobito kod mladih naraštaja. Ipak, kohabitacije su u našoj zemlji manje zastupljene nego u zapadnoeuropskim zemljama.

Nadalje, u Europi je u osjetnom porastu stopa razvoda braka (divorcijalitet). U zapadnoeuropskim zemljama tzv. konjunktorna stopa divorcijaliteta (probabilitet razvoda za oženjenu - udatu osobu tijekom braka s obzirom na stopu razvoda date godine) posljednjih se godina kretala oko 30%. Prema podacima za 2003. godinu najveća je stopa divorcijaliteta bila u Švedskoj (0,54) i Danskoj (0,51). Drugim riječima, u tim se zemljama razvodilo više od polovine sklopljenih brakova. Osjetno manje stope divorcijaliteta imale su južnoeuropske zemlje: Italija (0,13), Španjolska (0,10) i Grčka (0,18). Toj skupini zemalja pripada i Hrvatska u kojoj je konjunktorna stopa divorcijaliteta za 2003. godinu iznosila 0,17, što znači da se razvelo 17% u odnosu na ukupni broj sklopljenih brakova.

Ako, dakle, imamo u vidu stope razvoda i dosta čestu kohabitaciju partnera, možemo zaključiti da je disolucija formalnih brakova u Europi dosta uznapredovala i da ona utječe na pluralizaciju obiteljskih oblika, odnosno porast tzv. neobiteljskog sektora. Zanimljivo je da takav zaključak proturječi

rezultatima skorašnjih istraživanja o vrijednostima europskih građana (EVS), koje pokazuju da je Europljanima obitelj kao vrijednost na prvom mjestu. Indikativno je da u tom pogledu nema znatnijih razlika između europskih regija. Dakle, u europskim zemljama ljudi cijene obitelj kao primarnu, intimnu zajednicu u kojoj žele živjeti i pronaći životno uporište. Istodobno, brak je postao nesiguran, o čemu govore podatci prema kojima znatan broj Europljana preferira neformalne veze u kojima se rađa sve veći broj djece. Tako je 2003. godine postotak djece koja su rođena izvan braka najveći bio na Islandu (63,6), Švedskoj (56,0) i Norveškoj (50,0), a najmanji na Cipru (3,5), Hrvatskoj (10,1), Armeniji (11,8), Turskoj (12,6) i Italiji (13,6). Primjera radi, u Sloveniji se iste godine izvan braka rodilo 42,5%, a u Mađarskoj 32,3% djece.

FERTILITET

Za objašnjenje demografskih kretanja važno je kretanje totalnih stopa fertiliteta (broj rođene djece po jednoj ženi u njezinom fertilnom razdoblju), budući da o stopi fertiliteta u najvećoj mjeri ovisi reprodukcija stanovništva. U Europi je u posljednjih nekoliko desetljeća došlo do osjetnog pada stopa fertiliteta. Tako se totalna stopa fertiliteta sredinom šezdesetih godina kretala oko 2,5 (deset je žena rađalo 25 djece), da bi 2003. godine u mnogim europskim zemljama ta stopa pala ispod 1,5 (deset žena rađa 15 djece). (Napominjemo da je za prostu reprodukciju stanovništva potrebno da žene u prosjeku rađaju 2,1 dijete). Najniže su totalne stope fertiliteta imale neke postsocijalističke te južnoeuropske zemlje. Primjera radi 2003. godine Ukrajina je imala totalnu stopu fertiliteta 1,17, Češka 1,18, a Slovenija i Slovačka 1,20. U Španjolskoj je ta stopa bila 1,30, Italiji 1,29, Grčkoj 1,27. Najveće su stope fertiliteta imale Turska (2,43) i Albanija (2,62 – 1995. godine), a od zapadnoeuropskih zemalja Island (1,99),

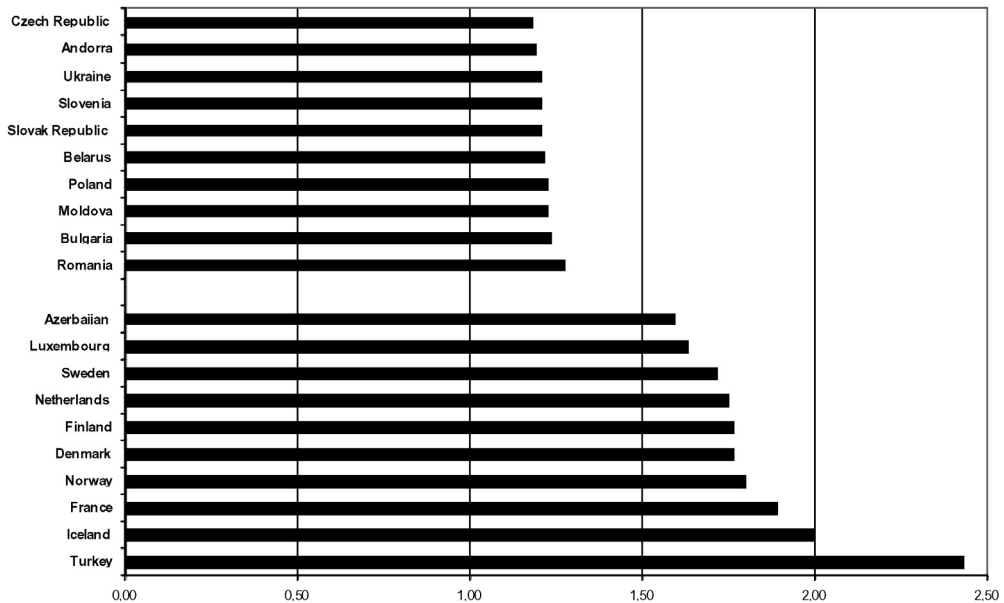
Irska (1,98), Francuska (1,89), Norveška (1,80), Finska (1,76) i Nizozemska (1,75). Hrvatska je 1960. godine imala totalnu stopu fertiliteta od 2,20, a 2003. godine 1,33, što je, kako vidimo, veliki pad.

Čini se da su se stope fertiliteta stabilizirale u nekim zapadnim zemljama, dok u

postsocijalističkim zemljama i dalje bilježe osjetan pad, a neizvjesno je kada će se stabilizirati. Razlike između deset europskih zemalja s najvećim i najmanjim stopama fertiliteta prikazane su na sljedećem grafikonu.

Grafikon 8.

Deset europskih zemalja s najvećim i deset zemalja s najmanjim totalnim stopama fertiliteta 2003. godine

Vrijedno je spomenuti rezultate anketa o željenom broju djece koje su među oženjenim parovima devedesetih godina provedene u europskim zemljama. Ti nam rezultati otkrivaju da većina europskih bračnih partnera želi veći broj djece nego što ih stvarno ima. U objašnjenju tog raskoraka između želja i stvarnosti plauzibilna je hipoteza prema kojoj mladi ljudi nailaze na prepreke u ostvarivanju obiteljskog projekta u odnosu na broj djece. Naime, izvjesno je da socijalno-ekonomski faktori, a posebno produženo školovanje, kasnije stupanje u svijet rada, nezaposlenost i nesigurnost rada, kao i ne-

moćnost usklađivanja obiteljskih i radnih obveza, utječu kako na kasnije stupanje u brak i na veću stopu divorcijaliteta, tako i na manje stope fertiliteta današnjih mladih naraštaja.

Demografi također upozoravaju na povećani broj parova bez djece. U jednom dokumentu, pripremljenom za spomenutu Europsku demografsku konferenciju u Strasbourgu, naveden je podatak prema kojem se za zapadne krajeve Njemačke procjenjuje da će trećina muškaraca i žena rođenih nakon 1960. godine ostati bez djece (Dobritz i Schwartz, 1996.). U tom smislu

indikativan je i podatak o dobi majke prilikom rađanja prvog djeteta, koja neprestano raste i sada se kreće između 25 i 29 godina. S druge strane, većina parova posljednje djetete dobivaju prije 35. godine.

O mortalitetu je već bilo riječi kada smo raspravljali o očekivanom trajanju života. Treba reći da upravo zahvaljujući stagnantnim odnosno smanjenim stopama mortaliteta u uvjetima osjetno većeg broja starijeg stanovništva nije došlo do većeg pada ukupnog broja europskih stanovnika. Uzmimo kao primjer četiri najveće zemlje Europske unije. Tako je u Francuskoj stopa mortaliteta 1960. godine iznosila 11,4, a 2003. godine 9,2 promila; u Njemačkoj se u istom razdoblju ta stopa spustila od 12,0 na 10,3 promila; u Italiji je došlo do malog porasta stope mortaliteta – od 9,6 na 10,2 promila, a u Ujedinjenom Kraljevstvu također je zabilježen pad te stope – od 11,5 na 10,3 promila. Većina drugih zemalja, ponajviše postsocijalističkih, u posljednjem je razdoblju zabilježila porast stopa mortaliteta. Najveći je porast smrtnosti zabilježen u Ruskoj federaciji: od 7,4 promila 1960. na 16,4 promila 2003. godine. Približno je isti porast mortaliteta ostvaren i u Ukrajini. Što se tiče Hrvatske, ona je u istom razdoblju zabilježila porast stope mortaliteta od 10,0 na 11,8 promila.

Uobičajeno se kao indikator kvalitete života navodi stopa mortaliteta dojenčadi do godine dana života. U tome je Europa u drugoj polovici 20. stoljeća ostvarila odlične rezultate. Dok je šezdesetih godina u zapadnoj Europi do godine dana umiralo između 15 i 40 na tisuću živorođene djece, danas se stope mortaliteta dojenčadi u tim zemljama kreću između 2,4 (Island) i 5,1 promila (Grčka). Od postsocijalističkih zemalja najnižu stopu mortaliteta dojenčadi 2003. godine imala je Češka (3,9), Slovenija (4,0), a potom Hrvatska (6,3) i Litva (6,8). Od drugih zemalja najveću je stopu,

prema očekivanju, zabilježila Turska – 38,3 promila.

Prema tome, smanjeni mortalitet i duže trajanje života, na jednoj, te bitno smanjeni mortalitet dojenčadi, na drugoj strani, uz imigracije pomažu Europi da uspori trend svog demografskog nazadovanja.

ZAKLJUČNA OCJENA

U cjelini gledano, duboke promjene u suvremenim društvima dovele su do toga da individualne potrebe, na jednoj, i potrebe društva, na drugoj strani, u pogledu demografske reprodukcije ne koincidiraju. U današnjim uvjetima, pojedinci i parovi zadovoljavaju se s jednim ili dvoje djece, dok društvo, radi svog dugoročnog održanja, ima potrebu za troje i više djece po jednom paru. Istodobno, produženo očekivano trajanje života i pad stopa mortaliteta doveli su do osjetnog starenja stanovništva. Posljedica je to napretka medicine kao i promjena u načinu života većeg broja ljudi. Od tog trenda donekle odstupaju postsocijalističke zemlje u kojima je propao stari sustav socijalne sigurnosti i zdravstvene zaštite, a tranzicija je poremetila stare socijalne odnose. Pretpostavka je da će se ovaj raskorak između europskog Zapada i Istoka prevladati tek dugoročno, bilo da je riječ o socijalno-gospodarskom ili pak demografskom razvoju. U pogledu imigracije, ona svakako može znatnije utjecati na demografska kretanja u Europi. Međutim, suprotno od utjecaja na porast ukupne populacije, demografi smatraju da imigracije ne djeluju u većoj mjeri na promjenu dobne strukture stanovništva.

Premda broj stanovnika u suvremenim uvjetima nema istu važnost kakvu je nekada imao, posljedice niskih stopa fertiliteta, mišljenje je kompetentnih analitičara, ipak su dalekosežnije nego se to čini na prvi pogled. To je osobito važno kada se

u globalnom kontekstu promatraju odnosi Sjever – Jug, odnosno razvijenog i nerazvijenog dijela svijeta. U neku ruku može se reći da je debata o demografskoj snazi

pojedinih dijelova svijeta zamijenila staru debatu o demografskoj snazi europskih država, koja je obilježila 19. i prvu polovinu 20. stoljeća.⁴

IZVORI

Conseil de l'Europe (2005.) *Evolution démographique récent en Europe – 2004*. Strasbourg.

Conseil de l'Europe, Assemblée parlementaire (2005.) *Les tendances en matière de population en Europe et leur sensibilité aux mesures des pouvoirs publics*. Strasbourg.

Vijeće Europe (2005.) *Dokumenti Europske konferencije o stanovništvu*. Strasbourg, 7. - 8. travnja 2005.

Priradio: Vlado Puljiz

⁴ Prisjetimo se samo značenja demografskog faktora u ratovima i odmjeravanju između Francuske i Njemačke te njegova utjecaja na razne aspekte politike!

PRAZNA str. 272